

Valijon Qodirov

MAKTABDA BOBUR IJODINI O'RGANISH

Adabiyot o'qituvchilari uchun metodik qo'llanama

Kirish

Temur avlodi ichida Farg‘ona vodiysi ahlining juda ko‘p fazilatlarini o‘zida mujassam etgan “...dilbar shaxs, uyg‘onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor”¹ shaxs Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti, faoliyati va ijodi insoniyat uchun o‘ziga xos ibrat maktabi, tarbiya vositasi, so‘ngsiz zavq manbai ekanligi barchaga birdek ayon haqiqatdir. Ta‘lim bosqichlarida bu betakror shaxs faoliyatiga keng o‘rin berilgani ham bejiz emas. Hozirgi kunda boshlang‘ich ta‘limdan oliy o‘quv yurtlarigacha bo‘lgan bosqichlarda Bobur hayoti, ijodi muayyan qo‘yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda o‘rganilmoqda.

Ta‘lim tizimida bu davlat arbobi, mutafakkir ijodi va faoliyatiga tarix, etnografiya, geografiya, til, adabiyot, adabiyotshunoslik va boshqa fanlar nuqtai nazaridan yondashiladi, o‘qitiladi. Adabiyot darslarida Bobur hayoti, ijodi mazmun va mohiyatan kengroq, ko‘lamliroq o‘rganilishi tabiiy bir hol. Chunki “...insonni ruhan poklanish, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, immon-e‘tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg‘otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezon”² bo‘lmish ma‘naviyatni farzandlarimizda shakllantirishda adabiy ta‘limning bemisl o‘rni va imkoniyatlari mavjud ekan, Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy bitiklari bu borada ta‘limiy, tarbiyaviy jihatdan beqiyos manbaa ekanligi barchaga ayon haqiqat.

Bobur ijodi mana bir necha o‘n yillardirki, ta‘lim tizimida izchil o‘qitib kelinmoqda. Sho‘rolar davrida ham u adabiyot dastur va darsliklaridan muqim joy olgan edi. Shu bois “Til va adabiyot ta‘limi” jurnalida adib ijodini o‘rganish yuzasidan bir nechta maqolalar e‘lon qilingan, S. Dolimovning qo‘llanmasida she‘riyati va nasrini o‘rganishga keng o‘rin ajratilgan³, shuningdek, metodist Rahima Saidova hozirgacha yagona bo‘lib turgan “8-sinfda Bobur hayoti va ijodini o‘rganish” nomli alohida metodik risolacha⁴ yozganligi e‘tiborni tortadi. Ularda zamon va mafkuraviy cheklovlar bilan bog‘liq xato, kamchiliklar bo‘lsa-da, o‘z davri imkoniyatlari doirasida jo‘yali tavsiyalar berilgan, mualliflar metodika ilmining rivojiga sezilarli hissa qo‘shganlar.

Mustaqillikdan so‘ng adabiyotshunoslik, metodika fanlaridagi yangilanishlar natijasi o‘laroq har bir adib ijodiga tarixiy haqiqat mezonlari, sof estetik tamoyillar asosida yondashuv yuzaga keldi. Jumladan, Bobur ijodi yangicha qarashlar, adabiyot ilmining so‘nggi yutuqlari asosida o‘rganila boshladi. Bu ayni paytda yangidan yaratilgan darsliklar, ular uchun yozilgan metodik tavsiyalar xarakteridagi metodik qo‘llanmalarda o‘z aksini topa boshladi. Shunisi diqqatga sazovorki, 60-70 yil davomidagi tajribalar natijasi o‘laroq Bobur lirikasidagi qaysi namunalar, “Boburnoma”dagi qaysi parchalar qay sinflarda qanday o‘rganilishi belgilab olindi. Buni adabiyot o‘qitishdagi o‘ziga xos yutuq deyish mumkin. Chunki adabiy ta‘limda ayrim adiblarni o‘rganishdagina mana shunday tajribalardan o‘tgan aniqlik mavjud. Shuning uchun amaldagi dastur va darsliklar o‘zgargan taqdirda ham biz ushbu risolachada Bobur ijodi namunalarini o‘rganish yuzasidan bayon etayotgan metodik tavsiyalarimiz butunlay ahamiyatini yo‘qotmaydi deb o‘ylaymiz. Faqat sharoitga qarab ularni bir oz yengillatish, yoki aksincha, chuqurlatish va kengaytirish mumkin.

Biografik (umrbayoniga oid) ma‘lumotlarni berish

Har bir adib ijodi uning hayot yo‘lini o‘rganish bilan boshlanadi. Shu o‘rinda sho‘ro davridan adiblar umrbayonini o‘rganish bo‘yicha adabiyot muallimlarida shakllanib qolgan noto‘g‘ri bir yondashuvga diqqat qaratmoqchimiz. Aksar hollar hamkasblarimiz biron bir adib ijodiga ikki yoki undan ortiq soat ajratilgan bo‘lsa, dastlabki soatning aksar qismini yoki to‘la bir

¹ Жавоҳирлал Неру. Ҳиндистоннинг кашф этилиши. Т.: - 1959, 272- бет.

² Ислон Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т. “Маънавият”, 2008, 19-бет.

³ Долимов С. 8-синф ўзбек адабиёти тарихи дарслиги учун методик қўлланма. Т.: - 1980.

⁴ Саидова Раҳима. 8-синфда Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Т.: “Ўқитувчи”, 1984.

soat biografik ma'lumotlarni berishga sarflaydilar. Bu juda katta xato, jiddiy yo'qotish. Chunki maktab adabiy ta'limning asosiy vazifasi o'quvchini matn ustida ishlashga o'rgatish, badiiy asardan estetik zavq olish malaka, ko'nikmalarini shakllantirish, bir so'z bilan aytganda, badiiy yuksak asarlarni taniydigan kitobxon o'quvchini tarbiyalashdir. Biografik ma'lumotlarni berish ana shu bosh vazifani yuzaga chiqaruvchi yordamchi omil sanaladi xolos. Bizningcha, 5-7-sinflarda biografik ma'lumotlarga o'rta 6-8 daqiqa, 8-9-sinflarda undan bir oz ko'proq vaqt ajratilsa kifoya qiladi. Shunda ham adib ijodini o'rganishga asqotadigan eng muhim dalillar, darslikka qo'shimcha muallif shaxsiyatining yorqin qirralarini nomoyon etuvchi ma'lumotlar qisqa, lo'nda, ayni paytda, ta'sirchan ifodalarda bayon etilishi lozim. Bu o'rinda adib haqidagi hayotiy lavhalar, esdaliklar, rivoyatlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Darslikdagi ma'lumotlarni o'quvchilarning o'zlari mustaqil o'zlashtirishiga erishish ma'qul, bunga odatlantirish kerak. Agar izchil ravishda shunday qilinsa, har safar o'quvchilar o'qituvchimiz bizga darslikdan tashqari yana qanday qiziqarli ma'lumot berar ekan deb kutib turadilar. Bunday qo'shimcha ma'lumotlarni o'quvchilarning o'zlariga topib kelishni yuklash mumkin.

Metodik adabiyotlarda muallif "tarjimai holi ... ikki sababga binoan o'rganilishi: birinchidan, tarjimai hol o'rganiladigan badiiy asarni tushunishga kalit bo'lishi, ikkinchidan, millatning eng yetuk farzandlaridan hisoblanmish adiblar hayotidagi namuna bo'lgulik jihatlari orqali o'quvchilar ma'naviyatida muayyan sifatlar shakllantirilishi mumkinligi" qayd etilgan¹. Bobur shaxsidagi mardlik, shijoat, adolatpeshalilik, Vatan tuyhusi, mushfiqlik, tolerantlik kabi fazilatlar tarbiyalanuvchilar ichki olamidan muqim joy olishi kerak bo'lgan ma'naviy sifatlardir. Qolaversa, muallifning ana shu jihatlari uning asarlarida ham aks etib turadi. Ma'lumki, shoir ijodida hasbi hol she'rlar talaygina. Biografik ma'lumotlar, yuqorida qayd etilganidek, ularga kalit vazifasini o'taydi. Bobur hayoti va ijodini o'zaro uyg'unlikda o'rganishga bundan o'ttiz yillarcha oldin taniqli metodist olim Subutoy Dolimov e'tibor qaratgan edi: "Tarjimai holni o'rganishning ikki turi: a) adib hayoti to'g'risida qiziqarli ommabop hikoya; b) yozuvchi hayot yo'lining ilmiy bayoni"² farqlanishini e'tiborga olsak, umumta'lim maktablarining 5-9-sinflarida Bobur umrbayonini berishda birinchi yo'ldan foydalanilsa, o'rta maxsus va oliy ta'limda maqsaddan kelib chiqib ikkinchi yo'lga murojaat qilinadi. Umumta'lim maktablarida adib to'g'risida faqat ilmiy isbotlangan, vaqt sinovidan o'tgan dalillar asosida fikr yuritiladi.

Amaldagi dasturga ko'ra Bobur ijodi 5- va 9-sinflar o'qitiladi. 5-sinfda adib umrbayonini o'tar ekan, o'qituvchi quyidagilarga diqqat qaratmohi lozim deb o'ylaymiz:

- Boburning Andijonda tug'ilganligi;
- nasabda bir tomondan Amir Temurga, bir tomondan Chingizxonga avlod ekanligi;
- ota-onasi haqida ma'lumot;
- hayotining katta qismi jang-u jadallarda o'tganligi;
- taqdir taqozosi bilan Hindistonda hukmronlik qilganligi;
- umr bo'yi Vatanni qumsab yashaganligi;
- ijodiy merosi;
- uning davlat arbobi, sarkarda, adib, olim ekanligi.

Bular keng sharhlanmaydi, balki o'quvchilarning ularni ma'lumot sifatida qabul qilishlari, bilib olishlari kifoya qiladi. Shundan so'ng Boburning shaxslik sifatlarini oydinlashtiruvchi "Boburnoma"dan yoki u haqida yozilgan ilmiy yoki badiiy asarlardan olingan hayotiy lavhalarni so'zlab berish ma'qul. So'ng shoir ruboiylarini o'rganishga tuliniladi. Ruboiylardagi biografik chizgilar ularning mazmunan bog'lanishini ta'minlaydi.

9-sinfda Bobur ijodini o'rganish uchun salmoqli vaqt ajratilgan. Shuning uchun birinchi soatning uchdan birini biografik ma'lumotlar hamda u orqali keyingi o'rganilajak asarlarga o'quvchilarni ruhan tayyorlab olishga bag'ishlash mumkin.

Bobur hayoti va ijodini o'rganishni turlicha tashkil qilsa bo'ladi. Darslikdagi ma'lumotlarga suyang'an holda ularni kengaytirib, shoir biografiyasiga oid dalillar xronologik yo'sinda bayon etish mumkin. Bu – birinchisi. Ikkinchi shakl – "Boburnoma"ga asoslanib shoir

¹ Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқ А. Адабиёт ўқитиш методикаси. Т.: 1994, 41-бет.

² Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқ А. Эслатилган асар. 41-бет.

ijodini o'rganish. Uchinchisi, turli adabiyotlar, vaqtli matbuot materiallari asosida ma'lumotlarni o'rganish va umumlashtirish. O'qituvchi qaysi shaklni tanlasa ham insoniyat tarixidagi g'oyat dilbar shaxs bo'lmish Boburning murakkab hayoti, serqirra faoliyati to'g'risida o'quvchilar imkon qadar batafsil tushunchaga ega bo'lishi darkor. Oldin qo'llanilgan maktab darsliklarida shoir to'g'risida izchil ma'lumotlar berilgan, respublikamizning viloyat, tuman va shahar kutubxonalarida Boburga oid ilmiy, ilmiy-ommabop risolalarni topish mumkin, qolaversa, har yili shoir tavallud kunlari arafasida u haqida mahalliy va markaziy matbuotda turli-tuman, qiziqarli maqolalar e'lon qilinadi. O'qituvchi albatta bulardan foydalanishi kerak. Biziningcha, darsda hayot yo'lini bayon etgach, o'qituvchi Boburning shaxslik sifatlarini alohida ta'kidlab ko'rsatishi lozim. Chunki adib hayoti ma'lumot uchungina o'rganilmaydi. Balki, yuqorida ta'kidlanganidek, yosh avlodga yetuk inson, butun shaxs namunasi o'laroq ibrat qilib ko'rsatiladi. Toki bolalarimiz ularga o'xshashga, hech bo'lmaganda ularga munosib bo'lishga intilsinlar.

Agar o'qituvchi birinchi soatni shoirning umrbayoniga bag'ishlashni ko'zlasa, "Boburnoma"ga murojaat qilish o'rinli bo'ladi. (Shuni aytib o'tish kerakki, bu taxlit bir soatni to'la adib ymrbayoniga bag'ishlash aksar adiblarni o'rganishda qo'l kelmay, balki jiddiy xato – vaqt yo'qotishga olib keladi) Bu bilan ikki maqsad amalga oshiriladi: birinchidan, aytilganidek, Boburning shaxslik sifatleri bilan tanishtiriladi, ikkinchidan, keyingi darslarda o'rganilajak biografik chizgilarga boy bo'lgan she'riyatini tahlillashga yordam berib, ta'limiy-didaktik ahamiyat kasb etadi ham.

Bobur xarakteri uchun eng birinchi xususiyat Vatan tuyg'usi, ota yurtga nisbatan e'zoz va hurmat hislari bilan to'lib-toshganligidir. Misol tariqasida "Boburnoma"dan o'quvchilarga ayrim o'rinlarni keltirib o'tish joiz. Xoh afg'on, xoh hind yerida bo'lsin, o'z vatanidagi daraxtlardan, mevali ko'chatlar, gullardan parvarish qildiradi. Masalan, 1504- yilda Kobulga olubolu keltirib ekadi.

1528- yili Bobur Andijonga, Xo'ja Kalonga yozadi: "Bizning ehtimomimiz ul sorilar bormoqqa behad va beg'oyatdur. Hindiston ishlari ham bir nav' somon topib keladur... Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay... Bu fursatta bir qovun kelturub edilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi, tamom yig'lab edim".

Adabiyot muallimi Boburning ota va o'g'il, shoh va shahzoda munosabati borasidagi qarashlariga ham diqqat jalb etishi lozim. Ulurbekday donishmand otasini uning taxtini egallash uchun qatl qildirgan Abdullatifni qattiq qoralaydi. Nizomiyni "Padarkush hech qachon podshoh bo'lolmaydi. Podshoh bo'lganda ham olti oydan ortiq turmaydi" degan hikmatini keltirib, Abdullatifning ham juvonmarg bo'lib ketganini aytadi va avlodlarga tanbeh beradi. Boburning o'zi esa farzandlariga mehribonlik va talabchanlikning ajoyib namunalarni ko'rsatadi. Chunonchi, 1528- yili Humoyun o'g'il ko'rganida Bobur farzandini tabriklaydi. Murabbiy va ustoz sifatida unga otalik nasihatlarini beradi. Humoyunga xatlaridagi imlo xatolaridan tortib, yurish-turishigacha yo'l ko'rsatib, mehribonlik qiladi: "... xatlaringda yolg'uzluq, yolg'uzluqkim debsen, podshohliqta aybdur... Podshohliq bila yolg'uzluq rost kelmas... Xatingni xud tashvish bila o'qusa bo'latur, vale asru mug'laqtur... Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas. Iltifotni "to" bilan bitibsen, kulunjni "yo" bilan bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'latur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo'lmaydur... Takalluf qilay deysen, ul jihattin mug'laq bo'latur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti; ham sanga tashvish ozroq bo'lur, ham o'qug'uchig'a".

1529-yili Humoyun kasal bo'lganida uni Badaxshondan Dehliga, Bobur yoniga yuboradilar. Og'ir yotgan o'g'li tuzalavermagach, "yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq kerak", ya'ni qimmatbaho narsalardan nimadir shahzoda uchun bag'ishlash kerak deya tadbir aytadilar. Bobur "Muhammad Humoyunning mendin o'zga yaxshiroq nimarsasi yo'q" deb, o'g'lining atrofida uch bor aylanib o'zini tasadduq qiladi. Shunda "O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lub qo'пти. Men noxush bo'lub yiqildim. A'yon davlat va arkoni mamlakatni chorlab, bay'at qo'llarini Humoyunni qo'lga berib, joynishinlig'iga va valiahdlig'ig'a nasb qildim. Va taxtni anga topshurdum".

Boburning vatandan uzoqda yashab ham ona tili ravnaqini o‘ylashi tahsinga sazovordir. Uning Kobul va Hindistonda turib, turkiy tilda ijod etishining o‘zi ona tiliga mehr-muhabbatidan edi. Bobur bu bilan cheklanmaydi. Turli majlislarda, bazmlarda turkiy tilda bayt aytgan, ijod qilganlarni rag‘batlantirganligini “Boburnoma” aytib o‘tgan edi.

Boburning obodonchilik va orastalikni sevishi uning shaxsiyat qirralaridan biri edi. Qaysi yurtga bormasin, u yerni obod qilishga, turli-tuman imoratlar, obidalar qurishga harakat qilgan. Bu borada bobokaloni sohibqiron Amir Temurdan ham ilgarilab ketganligini “Boburnoma”da uning o‘zi faxr bilan yozadi.

Shuningdek, adabiyot muallimi Boburning notiqligi, jasurligi, ilm-fanga muhabbati kabi xislatlari bo‘yicha ham asardan ma‘lumot topib bayon qilishi mumkin. Mashg‘ulot so‘ngida “Boburnoma”, Pirimqul Qodirovning “Bobur” yoki adib haqida yaratilgan boshqa asarlarni o‘qishga tavsiya etib, darsni yakunlashi mumkin.

Shoir lirikasini o‘rganish

Bobur she‘riyati o‘zbek adabiyotining alohida yorqin sahifasini tashkil etadi. U sodda til, oddiy ifodada ravon uslub va yuksak badiiyatga yo‘g‘rilgan nafis san‘at yaratish mumkinligini namoyish etdi. Adabiyot muallimi Bobur lirikasini o‘qitishda ana shu jihatni diqqat markaziga qo‘ymog‘i kerak.

Amaldagi dasturga ko‘ra 5-sinf darsligida o‘rganish uchun Boburning 22 ruboiysi berilgan¹. Albatta ajratilgan ikki soatda ularning barchasi o‘rganilmaydi. Buning iloji ham yo‘q. Bu faqat o‘qituvchi uchun ham, o‘quvchi uchun ham dars jarayonida tahlillashda, darsdan so‘ng mustaqil o‘rganishda tanlash imkonini beradi. Darslikda shoirning besh ruboiysi tahlili berilgan. Ular 5-sinf bolasi yosh xususiyati, bilim saviyasi, mumtoz she‘r namunasini tushunish darajasi inobatga olinib tahlil qilingan. Ularning biriga diqqat qarataylik.

Tole’ yo‘qi jonimg‘a balolig‘ bo‘ldi,
Har ishniki ayladim, xatolig‘ bo‘ldi.
O‘z yerini qo‘yib, Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi.

Ruboiy darslikda shunday tahlil qilingan:

“...Ruboiyning tili soda, tushunarli. Endi siz fikrga va uning ifodalanishiga e‘tibor qiling.

1-satr: Baxtim yo‘qligi jonimga balo bo‘ldi.

O‘ylab ko‘ramiz: nega joniga balo? Shuning uchunki, baxtsizlik uni vatanidan ayrdi. Demak, uning baxti –vatanda bo‘lishdir.

2-satr: Nima ishki qilgan bo‘lsam, xato bo‘ldi. Ular qaysi ishlar va nega xato? Vatanni tashlab chiqishi – xato. Uning uchun jonini bermagani – xato. Boshqa ellarga bosh olib ketishi – xato.

3-satr: O‘z yerni qo‘yib, Hindiston tomon to‘g‘ri bo‘ldi.

4-satr: Ey Xudo nima qilay, qanchalar yuzim qaro bo‘ldi.

Qattiq gunoh qilib qo‘ygan, elining ishonchini oqlamagan kishini “yuzi qaro” deyilar. Demak, u Hindistonga otlanishini o‘zi uchun gunohi azim hisoblamogda. Endi bu fikrning ifodasiga, qanday aytilganiga diqqat qarataylik.

Uchinchi satrdagi “yuzlandim”(“yuzimni burdim”) so‘zida “yuz” ishlatilmoqda. U to‘rtinchi satrdagi “yuz qarolig‘”ni kuchaytiradi, ya‘ni o‘sha yuzim qora bo‘ldi. “Hind” so‘zida ikki ma‘no: 1. Hindiston. 2.Qora. Bu so‘z ham “yuz qarolig‘”ni kuchaytirishga yordam beradi. Ya‘ni: yuzim, uni qoraga burganim uchun, qora bo‘ldi”².

Biz ushbu ruboiy tahlilini bejiz to‘liq keltirmadik. Birinchidan, bu ruboiy boshqa ruboiylarga qaraganda keng sharhlangan, 5-sinf o‘quvchisi uchun tushunarli, sodda tilda, uning

¹ Ahmedov S. va boshq. 5-sinf darsligi. T. “Sharq”, 2007-y., 257-265-betlar.

² Ahmedov S. va boshq. 5-sinf darsligi. T. “Sharq”, 2007-y., 259-bet.

mazmun-mohiyati, badiiyati metodik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda bayon etilgan. Ikkinchidan, aynan mazkur tahlil shakli darslikdagi boshqa ruboiylarni sharhlash uchun o'quvchilarga ham, o'qituvchiga ham na'muna bo'lib xizmat qiladi.

Darslikda Bobur ijodi yuzasidan sakkizta savol va topshiriqlar berilgan. Ularga shu mavzu yuzasidan berilgan maqoladagi faktlar va tahlillarni so'zlab berish talab qilingan. O'quvchiga tayyor yozib qo'yilgan, kitobdagi chaynab og'ziga solib qo'yilganday tahlilni yana qaytib so'zlab berish unchalik qiziq bo'lmaydi. U shunchaki o'qigan, eshitganlarini aytib beradi xolos. Shuning uchun mazkur savol va topshiriqlarga to'xtalmay, mashg'ulotlar davomida darslikda berilgan bir necha ruboiyni yuqoridagi na'muna shaklida o'quvchilarning o'ziga mustaqil tahlil qildirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shunda o'quvchi izlanadi, har bir satr, so'z ustida bosh qotiradi, ruboiy mazmunini, ifodadagi badiiyatini o'zi kashf qila boshlaydi. Ana shunda adabiyot o'qitishdan ko'zlangan maqsad amalga osha boradi. O'qituvchi darsda savol, topshiriq hamda qo'shimcha izohlar bilan yo'naltirib turish vazifasini bajargani ma'qul. Har bir misraga alohida savol qo'yib, bolalarning tushinishlarini, tahlillarini osonlashtirishi mumkin. Masalan, darslikdagi birinchi ruboiyga quyidagicha savol, topshiriqlar qo'yish mumkin.

Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni mehnatda kishi.
Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh,
G'urbatda sevinmas emish albatta kishi.

1. "Yod etmas etmish kishini g'urbatda kishi" misrasi orqali shoir nima demoqchi bo'lgan: g'urbatdagi (vatandan uzoqdagi) kishi boshqa bir kishini yod etmas ekan ma'nosidami yoki g'urbatdagi kishini birov yo'qlamas, yodlamas ekan mazmunidami? Fikringizni hayotiy misollar bilan dalillang.

2. Ikkinchi misradagi "mehnat" so'zining ushbu she'rdagi va hozirda qo'llanayotgan ma'nolari orasidagi tafovutga diqqat qiling. Shoir qanday mehnat (mashaqqat) to'g'risida Siz bilan dardlashmoqda?

3. Bobur mamlakat podshohi bo'la turib nega o'zini g'ariblikda sezadi? Nega sevina olmaydi?

4. Ruboiydagi bir-biriga ma'no jihatidan aloqador bo'lgan uyadosh so'zlarni toping. Ular orasidagi mazmuniy bog'liqlikni izohlang.

5. Ushbu ruboiyga sarlavha qo'yish kerak bo'lsa, Siz uni qanday nomlagan bo'lardingiz?

Shu tahlit boshqa ruboiylar tahlil qilinsa, bolalarda she'rni tushunish, his etish ko'nikmalari ortadi, sharhlash malakasi shakllana boradi. Eng asosiysi, tahlilga nibatan o'zida ishonch uyg'onadi, mustaqil ishlashga rag'bat ortadi.

O'qituvchi darslikdagi lug'atda ma'nosi izohlanmagan, berimagan tushinilishi qiyin yoki o'quvchilar xato tushinishi mumkin bo'lgan so'zlarni oldindan izohlab berishi kerak. Masalan, "Dushmanniki, bi dahr zabardast qilur" ruboiysidagi "naxvat" so'zining ma'nosi darslikdagi lug'atda berilmagan. U buzuvchi, buzuvchi deganidir, lekin misrada kibr, mag'rurlik ma'nosida kelgan. "Ahbob, yig'ilmoqni farog'at tutungiz..." ruboiysining uchinchi satridagi "Chun gardishi charx bu durur..." iborasi "O'tkinchi bu dunyoning ishi shunday ekan" ma'nosida ekanligini o'quvchilar bilmasligi mumkin. Shuningdek, "Har yerda gul bo'lsa – tikon bo'lsa, ne tong" ruboiysida "ne tong" birikmasi "ajablanarli emas" degani ekanligini ta'kidlab o'tish lozim.

Qofiya va radif haqidagi nazariy ma'lumotni aksar muallimlar ruboiylarni o'rganib bo'lgandan keyin ikkinchi darsning so'ngida berishadi. Bu ham mumkin. Lekin bu nazariy ma'lumotlar ruboiylarni o'rganishdan oldin berilishi to'g'riroq bo'ladi. Chunki har bir ruboiy tahlil qilinganida ularning qofiyalanishiga, radifga ham e'tibor qaratilsa, ular haqida berilgan nazariy ma'lumot dars davomida mustahkamlanib boradi. Darslikda ruboiylar ikki shaklda qofiyalanishi aytilgan bo'lsa-da, ularning nomlanishi keltirilmagan. Muallim bu o'rinda a-a-b-a tarzidagi ruboiylar xosa ruboiy, a-a-a-a shaklida qofiyalanganlari tarona ruboiy deyilishini aytib, yozdirib qo'ysa, foydadan holi bo'lmaydi.

To‘qqizinchi sinfda Bobur ijodiga ajratilgan soatlarning salmoqli qismida shoir shariatini o‘rganish ko‘zda tutiladi.

Turkiy she‘riyat rivojiga ulkan hissa qo‘shgan, ayni paytda zullisonaynlik an‘anasini unutmagan Boburning lirik merosi va g‘azaliyotiga **ikki soat** ajratish maqsadga muvofiq bo‘ladi. **Birinchii soat** uchun ushbu tarzda pedagogik maqsadlar belgilab olinadi: **a) tarbiyaviy maqsad** – o‘quvchilarni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash; **b) ta‘limiy maqsad** – Bobur lirikasining xususiyatlari bilan tanishtirish, g‘azallarini tahlillash; **d) rivojlantirish maqsadi** – hasbi hol she‘rlarni sharhlash malakasini shakllantirish va rivojlantirish.

She‘riyati haqidagi umumiy ma‘lumotlar darslikda berildi. Ikki tilda ijod etganligi, lekin ona tilidagi ijodi salmoqli va she‘riyatining asosini tashkil etishi, ikki devon tuzganligi, ulardan biri – “Kobul devoni” topilmagani, lirikasida qo‘llagan janrlar va boshqa tafsilotlar bayon etiladi. Bobur she‘riyatining asosiy xususiyatlaridan biri uning hasbi hol xarakterida ekanligidir. O‘qituvchi avvalo “hasbi hol” nimani anglatishini o‘quvchilardan so‘rash orqali ularning bu tushuncha ma‘nosini qay darajada bilishini aniqlab oladi. Zarurat bo‘lsa, “hasbi hol” o‘z ahvolini, turmush yoki taqdirini bayon etish ma‘nolarini anglatishi tushuntiriladi. Boburning hasbi hol she‘rlari shoir hayotining muayyan bir lavhasi bilan bog‘lanadi. Darslikda “Topmadim” g‘azali hamda “kishi” radifli ruboiysining yozilishi tarixi qisqacha bayon etildi. Shoirning mashhur “Charxning men ko‘rmagan jabr-u jafosi qoldimu” g‘azalining ham o‘ziga xos yaratilish tarixi borligi manbalarda qayd etiladi. Bu g‘azal 1507-yili Hirot – Qobul yo‘lida yoziladi.

Shayboniyxon Xurosonni zabt etishga kirishib, Balxni qamal qiladi. Husayn Boyqaro da‘vati bilan Bobur ham Kobuldan (u shu paytda Kobul hukmdori edi) Balxga yordamga yo‘l oladi. Biroq 1506- yilning mayida keksa Husayn Boyqaro vafot etadi. Ko‘zga ko‘ringan temuriyzodalar Shayboniyga qarshi kuchlarini birlashtirish uchun 1506- yilning 27- oktabrida Murg‘obda uchrashadilar. Qishni shu atrofda o‘tkazib, ko‘klamda Shayboniyxon ustiga yurishga qaror qilinadi. Bobur Badiuzzamon va Muzaffar mirzolar taklifi bilan Hirotga boradi. Husayn Boyqaro maqbarasida bo‘lib, fотиha o‘qiydi. Qarindoshlar bilan ko‘rishadi. Shahar bilan tanishadi. Alisherbek uyida bir muddat yashaydi.

Lekin mezbolar Boburga munosib muomala qilmaydilar. Shu yerda qishni o‘tkaza qoling, deydilar-u kerakli narsa va joy ko‘rsatmaydilar. Qish kirib, tog‘larga qor tushadi. Qishlik ehtiyoji kuchayib boradi. Kobulning xavotiri qo‘shiladi. 24- dekabr kuni Bobur, uni Hirotga taklif qilgan mirzolarining hech biriga ochiq aytmay, qishloqlarni aylanish bahonasi bilan yo‘lga tushadi. O‘sha paytlari Hirot dan Kobulga ikki yo‘l bo‘lgan. Biri – Qandahor, ikkinchisi Hazora yo‘li. Hazora yo‘li 1000 chaqirim, Qandahor – 1846 chaqirim. Qandahor yo‘li uzoq, lekin tinch. Hazora – qisqa, xatarli. Boburning yaqinlaridan Qosimbek Hazora yo‘lini tanlaydi. Qor kuchayib boradi. Charokdon degan manzildan o‘tgach, qor uzangidan yuqori chiqib, otlar yurolmay qoladi. Bobur boshchiligida yayov, otlarning oldiga tushib, qor tepib, yo‘l ochadilar. Ko‘p o‘tmay, yo‘l butunlay yo‘qoladi. Yo‘l ko‘rsatadigan biror kishi topilmaydi.

Hamma yoq oppoq qor. Yurish tobora og‘irlashib boradi. Qor kuchaygandan kuchayadi. Havoli Qutiy degan joyda esa tamom to‘xtab qoladilar. Hammani qor tagida qolib, nobud bo‘lish vahimasi bosadi. Oyoq ustida tik turgancha tong ottiradilar.

Eslatilgan g‘azalning matla‘i o‘sha kunlarda shoirning tilida aylangan edi:

Charxning men ko‘rmagan jabr-u jafosi qoldimu?!
Xasta ko‘nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?!

Bobur va uning mulozimlari tasodif bilan (Havoli Qutiy g‘orida 50—60 kishi joy bo‘lgulik boshpanaga duch keladilar) omon qoladilar. Lekin “charxning javr-u jafosi” tamom bo‘lmaydi. Kobulda uni yangi xiyonat kutadi. Yana qarindoshlar pand beradilar. Xolasi Nigorxonimning eri, Boburning pochchasi bo‘lmish Muhammad Husayn uni Hirotga qamoqqa olibdilar, deb gap tarqatadi va Kobuldagi mo‘g‘ul askarlarini o‘ziga og‘dirib, Mirzoxon deganni podshoh

kilib ko‘taradi. Shunday qilib tabiat ofatidan omon qolgan Bobur qarindoshlaridan tarkib topgan fitnachilar suiqasdiga duch keladi.

She‘rdagi “charx” – dunyoning “jaf”idan mana shunday hayotiy mazmunga ega. Bu hamkasblarimiz uchun qo‘shimcha ma‘lumot - o‘rni bilan foydalanishlari mumkin.

Ba‘zan bunday biografik chizgilar oshiqona kayfiyatdagi satrlar bilan almashinib kelishi darslikda “Qaro zulfung firoqida parishon ro‘zgorim bor” g‘azali misolida ko‘rsatildi. Uni shunchaki o‘qib yoki o‘qitib qo‘ymasdan mashg‘ulotda o‘quvchilar bilan baytma-bayt tahlil qilinishi lozim. Darslikda berilgan “Mening ko‘nglumki, gulning g‘unchasidek tah-batah qondur” g‘azalini tahlil qilish asnosida ham muhabbat kechinmalarining vatan firoqiga uyg‘unlashib ketganligini kuzatish mumkin.

Mening ko‘nglumki, gulning g‘unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o‘lsa, ochilmog‘i ne imkondur.

She‘r ikki xil – zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) ma‘no qatlamlarida tahlil qilinadi. Zohiriy ma‘no – she‘rning ko‘zga ko‘rinib turgan, bir qarashda ilg‘ab olinadigan, muallifi kimligidan qat‘iy nazar mavjud an‘analarga ko‘ra chiqariladigan mazmundir. Botiniy ma‘no esa she‘r (yoki umuman matn)dagi tagma‘no bo‘lib, shoirning taqdiri yoki o‘ziga xos dunyoqarashini aks ettirgan ichki mazmundir. Mazkur g‘azalda lirik qahramon ko‘nglining nega gul g‘unchasidek tah-batah qon ekani matla‘ning o‘zidan anglashilmaydi. Zohiriy ma‘noga ko‘ra keyingi baytlar mazmunidan bu holat ma‘shuqa tufayli ekanligi oydinlashadi: Ma‘shuqa hajrida mening ko‘nglim gul g‘unchasidek qon bo‘lgan. Misradagi “tah-batah” so‘zi “qon”ning sifatlovchisi bo‘lishi bilan birga ichki qiynoqlarni, ruhiy ezilishlarni kuchaytiruvchi vosita ham bo‘lib kelmoqda. Nima uchun oshiq ko‘ngli g‘unchaga o‘xshatiladi? Chunki gul bo‘lib ochilmagan g‘unchaning bag‘ri qon bo‘ladi degan shoirona izoh bor bu yerda, qachon u ochilsa go‘yo baxti ham ochiladi. Agar g‘uncha bir bahor mavsumida gul bo‘lib ochilsa, oshiq ko‘nglining esa yuz ming bahor bo‘lganda ham ochilmog‘iga imkon yo‘q. Chunki u ma‘shuqasidan ayru tushgan.

Agar ul qoshi yosiz bog‘ gashtini orzu qilsam,
Ko‘zimga o‘qdur sarv-u ko‘ngulga g‘uncha paykondur.

Agar qoshi yoydek bo‘lgan yorsiz bog‘ni sayr qilishni orzu qilsam, bu sadoqatsizligim uchun u yerda menga jazo tayin: sarv ko‘zimga o‘qdek sanchiladi, ko‘nglimga g‘uncha paykon bo‘lib botadi. Bular – oshiqona dil izhorlari. G‘azalda ikki obraz ishtirok etgan: oshiq va ma‘shuqa. Zohiriy ma‘noda ular insonlarni, aytaylik, oshiq – yigit va ma‘shuqa – qizni gavdalantiradi. Endi baytlarning botiniy ma‘nosiga nazar tashlaylik. Bobur she‘riyatida tagma‘no uning taqdiridan kelib chiqadi. Binobarin obrazlarning ma‘nolari ham shu bilan bog‘liq holda yangi ma‘no kasb etadi. O‘qituvchi darsda “Boburning taqdiridan kelib chiqsak, botiniy ma‘noga ko‘ra Yor obrazi ushbu g‘azalda kim yoki nima bo‘lishi mumkin?” degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Tajribada o‘quvchilar bu savolga hech qiynalmay javob topganiga guvoh bo‘ldik. Ular botiniy ma‘noga ko‘ra Yor obrazi orqali Vatan nazarda tutilganligini tez anglaydilar. Birinchi misrada Vatanidan ayrilgan shoir ko‘ngli furqat tufayli qonga to‘lgan. Ikkinchi misradagi “ochilmog‘i ne imkondur” iborasi ilojsizlikni, yurtga qaytishning imkoni yo‘qligini ifodalaydi. Buni o‘qituvchi shundoq aytib qo‘ymasdan savol-javoblar vositasida o‘quvchilarni izlanishlar orqali shu fikrga kelishlariga yo‘llashi lozim. Ikkinchi baytning ma‘nosini quyidagicha sharhlash mumkin: Vatandan yiroqda bog‘ni (yoki o‘zga yurtlarni) sayr etar bo‘lsam, ko‘zimga sarv o‘q bo‘lib, g‘uncha paykon bo‘lib qadaladi. Nima uchun? degan savol tug‘iladi. Chunki bundagi sarv o‘z vatanidagi daraxtlarni yodga soladi, gul, g‘unchalar yurtida qolgan chamanzorni eslatadi va shoir yuragida og‘riqli sog‘inchni uyg‘otadi.

Shu taxlit g‘azal oxirigacha zohiriy va botiniy ma‘nolarda tahlillanishi kerak. Faqat uchinchi baytdagi “Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur” misrasini botiniy ma‘noda

izohlashga o'quvchilar taraddudlanib qolishlari mumkin. Bu yerda mazkur iboralar yurt go'zalligi, vatan chiroyining shartli ifodasi o'laroq qo'llanayotganligini tushuntirish kerak.

Bobur lirikasiga bag'ishlangan **ikkinchi soat** uchun darslikda uchta g'azal berilgan. Bu degani albatta bir soatda uchala g'azalni tahlil qilish shart degani emas. Kimdir (albatta tajribali va bilimdon muallimlar) bir soatda bitta g'azalni har tomonlama chuqur tahlil qilib, o'quvchini she'riyatning sehrli olamiga ichkariroq olib kiradi. Har bir so'z, ibora va jumlaning matnda bajarayotgan badiiy-estetik, g'oyaviy vazifasini sharhlaydi va sharhlatadi. Yana boshqa o'qituvchi bir darsda ikkita, boshqasi uchala g'azalni ham tahlil qiladi. Lekin gap sona emas, sifatda ekanligini yodda tutish kerak.

“Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor mushkuldur” g'azali sof oshiqona izhor bilan boshlanadi.

Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkuldur,
Sening birla chiqishmoqlik dag'i bisyor mushkuldur.

Oshiq uchun yorsiz sabr qilishlik g'oyat mushkul, lekin qizig'i shundaki, u bilan chiqishmoqlik ham yanada dushvor. Xalqimiz orasida “bir-birini ko'rolmaydi, bir-birisiz turolmaydi” degan naql bor. Oshiq-ma'shuqlarning munosabati shunga yaqinroq.

Mijozing nozik-u sen tund, men bir beadab telba,
Senga holimni qilmoq, ey pari, izhor mushkuldur.

Ma'shuqaning tab'i (mijozi) nozik, oshiqni ko'rganda o'zini tund ko'rsatadi, go'yo uni yoqtirmaydi. Bu ma'shuqaning noz-firog'i. Shu orqali oshig'ini qiynaydi, qiynoq bilan sadoqatini sinaydi. Oshiq bechora uning oldida o'zini qanday tutishni bilmaydi, beixtiyor telbalarcha beadablik ham qilib qo'yadi. Bundan o'zini noqulay sezganligi uchun holini izhor qilish yanada mushkullashadi. Uchinchi baytdan ishqiy kechinmalar hasbi hol tusini ola boshlaydi.

Ne osig' nola-u faryod xob olud baxtimdin,
Bu unlar birla chun qilmoq ani bedor mushkuldur.

Osig' – foyda, xob olud – uyqudagi, un – ovoz ma'nolarida kelayotganligini o'quvchilarga lug'at yordamida anglatiladi. Uyqudagi baxtinga nola-yu faryodlar qilishdan foyda yo'q. Bu mungli unlar bilan uni (baxtimni) uyg'otish (bedor qilmoq) mushkul. Boburning bir qator she'rlarida “uyqudagi baxt” ifodasi uchraydi. Uni baxtsizlik deb tushunmaslik kerak. Chunki baxtsizlik – baxtning yo'qligi. Bobur o'z baxtini yo'q deb bilmaydi. Uning baxti bor, lekin uyg'oq emas. Yo'qdan ko'ra uyg'oq bo'lsa-da baxtning borligi umid nishonasi. Umid esa Islomga ko'ra iymon belgisi sanaladi. Shundan Bobur o'zini baxtsiz sanamaydi, umidsizlikka berilmaydi. Nima uchun baxti uyqudaligini o'quvchilarga izohlatish lozim. Buni ular idrok etadilar.

Manga osondur bo'lsa, agar yuz ming tuman dushman,
Vale bo'lmak jahonda, ey ko'ngul, bisyor mushkuldur.

Agar yuz ming tuman dushman bo'lsa ham ularga bas kelish menga oson, lekin, ey ko'nglim, bu jahonda bo'lmoqlik menga bisyor mushkulliklarni keltirdi. Boburning umrbayonidan anglashildiki, haqiqatan u minglab, o'n minglab, hatto yuz ming lashkarli dushman qo'shini bilan yuzma-yuz kelib, ularni yenga oldi. Lekin kajraftor dunyoda hali bola yoshidan boshlab sitamlar, sargardonliklar, xiyonat-u xo'rliklar ko'rdi, Vatanidan judo bo'ldi va bu tubanliklar oldida ojiz qoldi. Shoir bejiz ko'ngliga murojaat qilmayapti. Chunki u – ko'ngil

kishisi, borliqni ko‘ngil ko‘zi bilan ko‘radi va idrok etadi. Bunday odamlar esa nafaqat o‘zining, o‘zgalarning dardini ham ko‘ngilga yaqin oladi.

Visolinkim tilarsen nozini xush tortqil, Bobur
Ki, olam bog‘ida topmoq guli bexor mushkuldir.

Ey Bobur, agar visolini tilasang nozini ham xush bilginki, bu olamda birorta tikansiz (bexor) gulni topish mushkuldir. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, lirik qahramon tilayotgan visolni bir necha ma’noda sharhlash mumkin: oshiq bilan goh urishib, goh yarashib noz qilayotgan ma’shuqa visoli, ko‘z ochishga shoshmayotgan uyqudagi baxtning uyg‘onishi, davr hodisalari to‘foni tufayli shoir mahrum bo‘lgan Vatan visoli. Tahlilda bu talqinlarning qaysi biri nazarda tutilmasin va hatto ular birgalikda olinib tushunilsa ham ayni haqiqat ekanligini aytib, muallim g‘azal tahliliga yakun yasashi mumkin.

Shoirning “topilmas” radifli g‘azaliga bir so‘z bilan “soddalik va yuksak badiiylik uyg‘unligi” deb ta’rif bersa bo‘ladi. Unda xalq so‘zlashuv tiliga yaqinlik yaqqol sezilib turadi, xalqona ifodalardan zargarona foydalanish san’at darajasiga ko‘tarilgan. Birinchi baytiga e’tibor qaratamiz:

Sendek menga bir yori jafokor topilmas,
Mendek sanga bir zori vafodor topilmas.

Bu misralarda favqulodda yangi tashbeh yoki mubolag‘a kabilar yo‘q. O‘zaro suhbatda oddiy so‘zlar bilan dil izhor etilayotganga o‘xshaydi. Bu bayt albatta sinf taxtasiga yozib tahlil qilinishi kerak, deb o‘ylaymiz. Chunki undagi tarse’ san’atini o‘quvchilar ko‘zlari bilan ko‘rishlari kerak. Tahlilga o‘tishdan oldin tarse’ badiiy vositasi haqida tushuncha beriladi. O‘quvchilar o‘z daftarlariga uning ta’rifini qayd etib qo‘yadilar: baytdagi ustma-ost joylashgan so‘zlarning qofiyadosh, vazndosh, ohangdosh bo‘lib kelishi tarse’ san’ati deyiladi. Tushuncha berilgach, bolalarga shunday topshiriq beriladi: misralardagi joylashishiga ko‘ra qaysi so‘zlar tarse’ni hosil qilayotganligini toping. Ularning javoblarini ola borib, o‘zaro tarse’ni hosil qilayotgan so‘zlar sinf taxtasida yo‘nalishli chiziqlar bilan tutashtiriladi:

Sendek menga bir yori jafokor topilmas,
↑↑↑↑↑
Mendek senga bir zori vafodor topilmas. ↑↑

Baytda “sendek - mendek”, “menga - senga”, “yori - zori”, “jafokor - vafodor” so‘zlari qofiyadosh, vazndosh hamda ohangdosh bo‘lib kelgan, “bir - bir”, “topilmas - topilmas” so‘zlari qofiyadosh emas, radif bo‘lganligi uchun bir so‘z takrorlanyapti. Lekin ularning vazndosh va ohangdoshligi bor. Demak, birinchi va ikkinchi misralardagi barcha so‘zlar tarse’ni yuzaga keltirishda ishtirok etgan. Yorning jafokorligi bilan oshiq vafodorligi o‘rtasidagi qarama-qarshilik tazod san’ati, o‘zini va ma’shuqani qiyoslash orqali tashbihni ham hosil qilayotganligiga o‘quvchilar diqqati tortiladi.

Ikkinchi baytda tashbih san’ati qo‘llangan: **“Bu shakl-u shamoyil bila xud hur-u parisen Kim, jinsi bashar ichra bu miqdor topilmas”**. Ma’shuqa o‘zining shakl-u shamoyili bilan hur-u parilarga o‘xshatiladiki, odamzod ichida bu darajada o‘xshashlik boshqa topilmaydi. Bu yerda **bashar ichra bu miqdor topilmas** birikmasi “olamda yo‘q” yoki “dunyoda topilmaydi” degan xalq iboralarining shoirona isloh qilinganidir.

Ag‘yor ko‘z olida-u ul yor ayon yo‘q,
G‘am xori ko‘ngul ichra-yu g‘amxor topilmas.

She'riyatning so'z o'yini bo'lmish tajnis san'atidan bu baytda mohirona foydalanilgan. Lekin undan ham oldin baytga ajib musiqiylik baxsh etayotgan holatga o'quvchilar diqqati jalb etilishi lozim. Birinchi misra boshidagi "ag'yor" hamda shu misra o'rtasidagi "ul yor"; ikkinchi misra boshidagi "g'am xori" bilan o'rtada kelayotgan "g'amxor" so'zi takrorlari g'azalda xushohanglikni yuzaga keltirgan. Ikkinchi baytdagi takror ayni paytda tajnisning go'zal namunasidir: g'am xori (g'amning tikani) ko'ngilda, lekin g'amni aritguvchi g'amxor (g'amxo'r) yo'q.

To'rtinchi baytdagi "gul zor" (Ey gul, meni zor etmaki... jumlasida) hamda "gulzor" so'zlari, maqta'dagi "yor" shakldoshlari ham yuqoridagi kabi poetik vazifa bajarayotganliga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

"Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbat" g'azali laf va nashr san'ati asosiga qurilgan. Shuning uchun tahlildan oldin bu she'riy san'at to'g'risida tushuncha berib o'tmoq kerak. Laf va nashr (yig'ish va yoyish) ma'nosi shuki, baytning birinchi misrasida birin-ketin bir nechta tushuncha yoki tasvir beriladi, ikkinchi misrada esa ularning har biriga shaklan yoki mazmunan o'xshash, yaqin tushuncha va tasvirlar keltiriladi. Shu ma'lumot asosida matla' tahlil qilinadi:

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbat,
She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.

Birinchi misrada uch tushuncha berilgan: 1) yoz fasli; 2) yor vasli; 3) do'stlarning suhbat. Ikkinchi misrada ularga daxldor uch narsa keltirilmoqda: 1) she'r bahsi; 2) ishq dardi; 3) bodaning kayfiyati.

Bu tushunchalar o'zaro quyidagi juftliklarni hosil qiladi: 1) yoz fasli – bodaning kayfiyati; 2) yor vasli – ishq dardi; 3) do'stlarning suhbat – she'r bahsi.

Keyingi uch baytda bu juftliklarning mazmun-mohiyati izohlanadi, yoyib beriladi. Bu ularda laf (yig'ish) yo'q, faqat nashr (yoyish) borligini ko'rsatadi. Maqta'da barcha g'azallarda bo'lgani kabi fikr, tasvirlarga xulosa yasaladi:

Gar bu uch ishni muvofiq topsang, ul uch vaqt ila,
Mundin ortiq bo'lmag'ay, Bobur, jahonning ishrati.

Kim mazkur ishlarni aytilgan uch vaqtda o'zaro muvofiqlashtira olsa, unga jahonning ishrati berilgan bo'ladi.

Bobur g'azallaridan kamida bittasini yod olishni uyga topshiriq qilib beriladi.

Navbatdagi **bir soat** davomida Bobur ruboiylari o'rganiladi. 5-sinfda ruboiy haqida tushuncha berilganligi uchun savollar vositasida u to'g'risidagi ma'lumotlar eslab olinadi. Ruboiy arabcha so'z bo'lib, to'rtlik degan ma'noni anglatib, tugal fikrga, mustaqil mazmunga ega bo'lgan, aruzning hazaj bahrida "axram" va "axrab" (maf'uvlun va maf'uvlu) shoxchasida yozilishini o'quvchilar biladilar. Qo'shimcha ma'lumot sifatida vazn jihatdan 24 ko'rinishga egaligini qayd etish mumkin.

O'zbek adabiyotida g'azal singari ruboiyni ham eng ko'p va eng xo'b yozgan Alisher Navoiydir. Uning ruboiylari miqdori 500 dan ortiq. Boburniki u qadar ko'p emas, shunga qaramasdan, uning o'zbek ruboiychiligida alohida o'rni bor. Tahlilga o'tishdan oldin o'qituvchi Bobur ruboiyyotiga xos ikki jihatni ta'kidlab o'tishi lozim. Shoir, birinchidan, tabiatan ijtimoiy-falsafiy bo'lgan ruboiy janriga kundalik, hayotiy mazmunni kiritdi. Ikkinchidan, g'azallarida bo'lgani kabi uning ko'pgina ruboiylari sarson-sargardon kechgan hayotining ko'zgusi, ko'rgan-kechirganlarining iqrornomalariday taassurot qoldiradi. Bobur ruboiylarining tili, ifodasining soddaligi, samimiyati kitobxonni o'ziga bog'lab oladi.

Darslikdagi "Ko'pdin berikim, yor-u diyorim yo'qtur", "Beqaydmen-u xarobi siym ermasmen" hamda "Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi" ruboiylari hasbi hol xarakterida bo'lib, ular afg'on yurtida, hind elida tug'ilgan yeridan uzoqdagi shoirning Vatan sog'inchi, yurtga talpinishlarini ifoda etgan satrlardir.

Beqaydmen-u xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig'ishtirur laim ermasmen.
Kobulda iqomat qildi Bobur, dersiz,
Andoq demangizlarki, muqim ermasmen.

Ushbu ruboiyda Boburning shaxs sifatidagi ma'naviy fazilatlari, shoh sifatida himmatining balandligi hamda Vatanga qaytish orzusi va bu orzuga yetishishga ishonchi sodda va samimiy tarzda aks etgan. "Beqayd" biror yer yoki narsaga bog'liq bo'lmaslik, shu kabi narsalardan ozod bo'lishlikdir. Hukmdorlar o'z mamlakatiga qayd etilgan – bog'langan bo'ladilar, boshqa yurtlarni bosib olsalar, u yerda beqayd – doimiy emaslar. O'zga yerning siym-zarini olib, yana yurtiga qaytish taraddudida bo'ladi. Bobur Afg'onistonda o'zini beqayd bilsa ham, ayrim hukmdorlar kabi "xarobi siym", "mol yig'ishtirur laim" bo'lmadi. Uning himmati mol-dunyodan baland edi. Kobuldagi hayotini muqim ermasman deydiki, bu uning doimo vataniga qaytish o'yida bo'lganligidan darak beradi. Lekin bu ko'ngil tilagi unga armon bo'lib qolganligini o'quvchilarga quyidagi ruboiy orqali anglatiladi:

Ko'ngli tilagan murodig'a yetsa kishi,
Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.
Bu ikkisi muyassar bo'lmasa olamda,
Boshini olib bir sorig'a ketsa kishi.

Bobur ruboiylarining islom dini, tasavvuf bilan bog'liqligini ham adabiyot muallimi e'tibordan chetda qoldirmasligi kerak. Shu o'rinda Bobur ijodining tasavvuf ta'limotiga munosabati adabiyotshunos Ibrohim Haqqulov tomonidan tadqiq etilganligini eslatib o'tish o'rinli bo'ladi¹. Quyidagi ruboiyga e'tibor qarataylik:

Jonimda mening hayoti jonim sensen,
Jismimda mening ruhi ravonim sensen.
Boburni seningdek o'zga yori azizi,
Alqissaki, umri jovidonim sensen.

She'r sodda tilda, ravon uslubda yozilgan. Tushunarsiz so'z yo'q deyish mumkin. "Jovidon" so'zining ma'nosini o'quvchilar unutgan bo'lsalar, uning "abadiy" degan ma'noni eslatib qo'yish kifoya. Anglashiladiki, "umri jovidon" abadiy umr demakdir. Ruboiy bir qarashda sevikli yorga murojaat, unga bo'lgan tuyg'ular ifodasi ekani ko'rinib turibdi. Botiniga nazar tashlansa, o'z Yaratuvchisiga dildan ko'ngil qo'ygan islom kishisining ishq izhorini tuyamiz. Chunki iymoni but, o'zligini tanigan kishigina dunyo va oxirat xayrliklari manbai bo'lmish Xoliq Egani "hayoti jonim", "ruhi ravonim", "umri jovidonim" deya e'zoz etadi. Xalqimiz orasida katta-yu kichikka yod bo'lib ketgan Boburning

Har kimki, vafo qilsa, vafo topqusidur,
Har kimki, jafo qilsa, jafo topqusidur.
Yaxshi kishi ko'rماغay yamonliq hargiz
Har kimki, yamon bo'lsa, jazo topqusidur

ruboiysi aslida Qur'oniy oyatlar ta'sirida yozilganligini o'quvchiga uqtirib o'tish joiz. Bu ruboiy Qur'onning "Zalzala" surasidagi "fa man ya'mal misqola zarrotin xoyron yaro va man ya'mal misqola zarrotin sharron yaro" (Kim misqolchalik xayrli ish qilsa ham va kim misqolcha gunoh qilsa ham o'z ajrini oladi) oyatining she'riy talqinidir.

¹Иброҳим Ҳаққул. Ким нимага таянади? Т.: - 2007, 76-бет.

Darsliklarda odatda an'anaviy mavzu va ohanglarda yozilgan ruboiylaridan namunalar beriladi. Ayniqsa, muhabbat mavzuidagi ruboiylarda Boburning hassos hamda zargar shoir ekanligi namoyon bo'ladi. Quyidagi ruboiy tahlilida buning isbotini ko'rish mumkin:

Raftori-yu qaddig'a ravonim sadqa,
Bir boqishig'a ikki jahonim sadqa,
Og'zi-yu belig'a bud-u nobudim sarf,
Ko'zi-yu labig'a jism-u jonim sadqa.

Ushbu ruboiy B. Qosimov va boshqalarning 2004-yil nashr etilgan 10-sinf darsligida o'quvchilarga mos tarzda tahlil qilib berilgan¹.

Ruboiy hazajning axrab shoxchasida yozilgan: Ma'uvlu mafo'iylu mafo'iylu fauyl; Ma'uvlu mafo'iylu mafo'iylu fauyl.

Quyidagicha tahlil namunasini hurmatli hamkasblarimizga taklif etamiz.

Ruboiyda mazmuniga ko'ra o'zaro yaqin bo'lgan "ravonim", "jahonim", "jonim" so'zlari qofiyadosh, "sadqa" so'zi radif bo'lib kelyapti. Misralardagi tuyg'uni anglash, mazmunni tushunib olish uchun o'quvchilarga tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar ma'nosi beriladi. "Raftor" – yurish, "ravon" so'zida ham yurish ma'nosi bor. Lekin u holda ma'no chiqmaydi. "Ravon"ning yana bir ma'nosi jondir. Endi o'rniga qo'yib qo'ramiz: Yurishi va qaddi-qomatiga jonim fido bo'lsin. Bunda ma'no bor. Ikkinchi misradagi ayrim so'zlarga diqqat qilaylik. "Bir", "ikki" so'zlari orasida tazod (zidlik) bor, oz-ko'p ma'nolari singdirilgan. Nega "ikki jahon" ekanligini bolalarning o'zlari ham sharhlay oladi. Chunki islomiy tushunchaga ko'ra ikki (biz yashab turgan va narigi) dunyo bor. "Boqish" va "jahon" so'zlarida ham ma'lum bog'lanish topish mumkin (jahonga boqiladi). Demak, misrada so'zlar shu qadar tanlab, hamma ma'no ohanglari ko'zda tutib ishlatilganki, bu yuksak san'atkorlikdan nishona ekanligi tahlilda o'qituvchi tomonidan alohida ta'kidlanishi lozim.

"Bud-u nobud" bor-yo'q degani. Nega shoir ma'shuqaning og'zi va beliga bor-yo'g'ini bag'ishlamoqchi? Go'zalligi uchun, albatta. Lekin bu yerda boshqa gap ham bor. Mumtoz adabiyotda noziklik go'zallik mezonidir. Og'izning torligi, belning ingichkaligi mubolag'a bilan shu qadar kichraytiriladiki, go'yo go'zalning bu ikki a'zosi – og'zi va belining bor yoki yo'qligiga shoirona lutf bilan shak keltiriladi. Bu qarashdan mohirona foydalangan Bobur "bor-yo'qligi noma'lum bo'lgan bel va og'ziga mening bor-u yo'g'im (davlatim, hayotim) sarf bo'lsin", deb lutf qiladi.

Keyingi she'rlarni shu taxlit o'rganish asnosida Bobur ruboiylari mavzuiga ko'ra emas, badiiyati jihatidan ham alohida e'tiborga sazovorligiga o'quvchilarda qanoat hosil qilinadi.

"Boburnoma"ni o'rganish

To'qqizinchi sinf darsligida "Boburnoma"dan olingan parchani o'rgatish va memuar asar to'g'risida ma'lumot berish uchun ikki soat sarflash samarali bo'ladi. Birinchi soatda bu asarning yaratilishi tarixi, yo'nalishi, o'ziga xos xususiyatlari haqida darslikda bo'lmagan ma'lumotlarni berish ma'qul. Shuningdek, asardan olingan "Andijon tasviri" parchasi o'qiladi. Unda Farg'onaning poytaxti Andijon, uning o'zni, tabiati, odamlari juda nafis tasvirlangan. Muallif bu haqda yozar ekan, masalaga faqat tarixiy, jo'g'rofiy nazar bilan qaramaydi. Shuningdek, Bobur Andijon tabiatiga xos jihatlarni bir chetdan sanash yo'lidan bormaydi, balki qasabaga xos alohida qirralarga to'xtaladi.

Boburning bayon uslubi mazmunini o'qitishda o'qituvchidan ehtiyotkor bo'lishni talab qilinadi. Olaylik, "Muxtasar viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdogirdi tog' voqe bo'lubtur. G'arbiy tarafidakim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Ushbu jonibtin o'zga hech jonibtin qish yog'iy kela olmas" jumllarida muallif uslubining o'ziga xosligi

¹ Qosimov B., To'xliyev B., Yo'ldoshev Q. Adabiyot. 10-sinf uchun darslik. T.: "O'qituvchi", 2004, 272-273-betlar.

namoyon bo‘ladi. Bu yerda Farg‘onaning Samarqand va Xo‘jand tomoni tekislik, qishda ham harakatlanishga qulayligiga ishora qilingan. E‘tibor tortilishi lozim bo‘lgan jihat shuki, Bobur qaysi hudud, viloyat va shahar to‘g‘risida fikr yuritsa, uni chetdan emas, ayni paytda xuddi uning o‘ramida, uning ichida turgan kabi ta‘riflaydi. O‘qituvchi bu o‘rinda “Boburnoma”dan quyidagi misolni o‘qib (parcha darslikda berilmagan), tarbiyalanuvchilar diqqatini tortishi o‘rinli bo‘ladi: Kandibodom (hozirgi Konibodom)ni tasvirlab turib, “Hamisha bu dashtta yel bordur. Marg‘inong‘akim, sharqidur, hamisha mundin yel borur” deydi. Bobur “hamisha u yerdin” emas, go‘yo Konibodomda turgandek, “mundin” (bu yerdan) deb yozadi. Xolbuki, muallif bu satrlarni yozayotganda vatandan ancha uzoqlarda edi.

Bu ma‘lumotlar berilgach, darslikdan tahlil qilinayotgan jumalarga qaytiladi. Ma‘lumki, kishi biror yerda tursa, u yerga yaqinlashayotganlarga nisbatan “kelmoq” (keldi, kelyapti) fe‘lini qo‘llaydi. Shu bois zikr etilgan parchada muallif (uni qayerda bitgan bo‘lsa ham) go‘yo Farg‘onada turgan kabi “yog‘iy kela olmas” deydi. Asar mutolaasida shu jihat doimo o‘quvchi yodida turishi lozimligi uqtiriladi.

“Qovun mahali poliz boshida qovun sotmoq rasm emas” jumlasini orqali berilgan xabarni o‘quvchilarga alohida urg‘u bilan tushuntirmoq kerak. Unda adib shu yaqin yillargacha davom etib kelgan udum – dehqonlarimizning hosil cho‘g‘i qanday bo‘lishidan, ko‘p yo oz yetishtirilishidan qat‘iy nazar qovunni xuddi bozordagi kabi polizda donalab sotishdan or va irim qilishlarini nazarda tutgan edi. Poliz boshida yo ushur berilgan yoki xudo yo‘lida ehson qilingan yoxud o‘zbezona jo‘mardlik bilan kelgan odam qovun so‘yilib, mehmon qilingan, siylangan. Milliy ma‘naviyatimizga daxldor bo‘lgan o‘zbek dehqonlarining mazkur tanti udumini kengroq izohlanishi ma‘qul. Shuningdek, “Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo‘lmas” gapidagi “noshpoti”ni (hozirda nashvati) nok so‘zining ma‘nodoshi deb emas, balki nokning Andijonda yaxshi bo‘ladigan turi ekanligidan o‘quvchilar xabardor qilinishi kerak.

“Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim Hiriya nash‘u namo topibtur, bu til biladur” jummalari bugungi kishisiga leksik hamda sintaktik jihatdan bir qadar “bezona” bo‘lganligi tufayli ularni tushunishda o‘quvchilar bir oz qiynalishlari tajribalarda kuzatilmoqda. O‘quvchilar bugungi leksik ma‘nolaridan kelib chiqib, “qalam”ni yozuv quroli, “rost”ni to‘g‘ri, chin, yolg‘on bo‘lmagan ma‘nolarida qabul qiladilar va bundan ma‘no anglashilmaydi. Muallim bu yerda “qalam” – adabiy til, “rost” – muvofiq degan ma‘nolarda qo‘llanganligini uqtirishi kerak. Shunda o‘smirlar jumladan elining lafzi (so‘zlashuv nutqi) adabiy tilga muvofiq, ya‘ni bu yerda odamlar adabiy tilda gaplashadilar ma‘nosini to‘g‘ri anglab etadilar.

Kuzatishlardan ma‘lum bo‘ldiki, shu jumlar oxiridagi “biladur” so‘zini o‘quvchilar aksar hollarda “bilmoq” fe‘li deb o‘ylaydilar va “bu tilni biladi” deb tushunadilar. Natijada ma‘no chiqarolmay qiynaladilar. Muallim albatta bu so‘z “bilan” ko‘makchisining arxaiik shakli ekanligiga izoh berishi lozim. Shunda lug‘at yordamida o‘quvchilar quyidagi jummalarni “qayta tiklaydilar”: “Elining so‘zlashuv tili adabiy til bilan muvofiqdir. Shuning uchunki, Mir Alisher Navoiyning asarlari qaysiki Hirotda shuhrat topgandir, shu til bilandir”. O‘qituvchi bolalardan ushbu jummalarni hozirgi adabiy tilning so‘zlashuv uslubida qanday bo‘lishi kerakligini so‘rashi lozim. Albatta, ular mazkur jummalarni hozirda “Andijonliklar adabiy tilda so‘zlashadi. Buning dalili shuki, Mir Alisher Navoiyning Hirotda yozilib shuhrat topgan asarlari bu til (sheva)da yaratilgandir” tarzida bo‘lishi mumkinligini oson fahmlaydilar.

“Elining orasida husn xayli bordur. Yusuf Hojakim musiqasida mashhurdur, Andijoniydur” jumlalariga hurmatli hamkasblarimiz diqqatini tortamiz. Birinchi gapdagi “husn xayli” birikmasi “Boburnoma”ning qator nashrlarida “husn xeyli” tarzida berilgan. Hozirgi darslikda “husn xayli” shaklida berildi. Lug‘atlarda “husn” go‘zallik, chiroy, “xeyli” ancha, juda deb izohlangan. Shuning uchun birikmadan “go‘zallik ancha bor”, ya‘ni chiroyli odamlar ko‘p degan ma‘no anglashilganday tuyuladi. Lekin Boburning Andijonda chiroyli odamlar ko‘p deb yozishi mumkin emasligini har bir o‘zbek kishisi biladi, his qiladi. Negaki go‘zallik tufayli ayollargina maqtalgan. Bobur yashagan davrda esa ayollarning nafaqat yuzi, ovozi ham satri avrat qilinar edi. Qolaversa, hamiyatli bir erkak o‘z xonadonidagi ayollarning go‘zalligi

to'g'risida gapirib yurmaganidek, Bobur ham o'z yurti ayollarining husni jamolini "Boburnoma"dek jiddiy asarda bozorga solmasdi. Erkaklar chiroyi hech mahal maqtaladigan, qayd etiladigan fazilat bo'lmagan. Shuning uchun hech bir asarda falon joy erlari chiroyli degan ta'rifga duch kelmaymiz. Xo'sh, unda muallif bu ibora bilan nima demoqchi?

1960- yilgi nashrda Porso Shamsiyev domla bu iborani "husn xili bor" deb o'qigan ekan. Unda umuman ma'no chiqarish qiyin bo'lib qoladi. Arab yozuvida "xili", "xeyli", "xayli" so'zlarining bir xil yozilishidan kelib chiqsak, mazkur birikma aslida "husn xayli" shaklida o'qilishi lozimligi oydinlashadi. Husn "go'zallik" ma'nosini beradi, go'zallik esa san'at so'zining ma'nodoshi. Xayl "ahl" ma'nosida keladi. Shundan kelib chiqib, "husn xayli"ni san'at ahli deb qabul qilish mumkin. Keyingi mashhur musiqashunos Yusuf Xoja haqida fikr ham bunga mos keladi.

"Havosining ufunati bor. Kuzlar el bezgak ko'p bo'lur" jumalari ustida ham biroz o'ylashga to'g'ri keladi. Lug'atlarda, jumladan, "Navoiy asarlari lug'ati"da "ufunat" "sassiqlik, badbo'ylik" ma'nosini berishi ko'rsatilgan. Shu bois barcha darsliklarda "Boburnoma"dan olingan parchalar uchun berilgan lug'atlarda bu so'z ayni shunday izohlanadi. "Boburnoma"ni mazkur lug'atga tayanib o'qigan o'quvchi u paytlar (balki hozirda ham) Andijonning havosi sassiq, badbo'y bo'lgan ekan-da, deb o'ylaydi. Biz lug'atlarga murojaat etganimizda "ufunat"ga o'zakdosh bo'lgan "afinun"ning ruscha tarjimasini bo'lmish "гнилой" so'zining o'zbekchada "sernam", "rutubatli" ma'nolari ham borligi e'tiborimizni tortdi. Xo'sh, Bobur mirzo ufunat deganda sassiqlik, badbo'ylikni nazarda tutganmi yoki sernamlik, rutubatnimi? Bu borada bir fikrga kelish uchun asardagi tafsilotlar bilan bog'liq ba'zi jihatlariga to'xtalishga to'g'ri keladi.

Muallif Farg'ona viloyati to'g'risida gapira turib, "Yetti pora qasabasi bor" deb yozadi. Darsda matn tahlil qilinar ekan, o'qituvchidan "qasaba" so'ziga aniqlik kiritish talab qilinadi. Qasaba lug'atlarda va ularga suyanilgan adabiyotlarda (ayni paytda darsliklarda ham) shaharcha, shahar deb izohlangan. Shu bois aksar kitobxonlar Andijon, O'sh, Isfara kabi qasabalar haqida gapirilganda shaharlarnigina tushunadilar. Aslida esa Bobur markazi shu shaharlar bo'lgan ma'muriy-hududiy bo'linishlarni nazarda tutgan. Uzoq-yaqin aholi bozor-o'char kabi iqtisodiy, ilm olish kabi madaniy-ma'rifiy ehtiyojlarini qondirish uchun tilga olingan shaharlarga kelishgan. Jumladagi "pora" so'zi bo'lak, qism ma'nolarini anglatadiki, qasaba bu so'z bilan birgalikda matnda ma'muriy hudud ma'nosiga to'g'ri kelishi bilinib turibdi. Har bir hudud (qasaba) aholi yashaydigan qishloq, ovullar, shuningdek, kimsa yashamaydigan to'qay, chakalakzorlar, tog'lik va tekisliklarni o'z ichiga olgan. Andijon tasviridagi "Qovun mahali poliz boshida qovun sotmoq rasm emas", Marg'ilon to'g'risidagi "pur ne'mat; anori va o'rugi ko'p xo'b bo'lur. Bir jins anor bo'lur, "dona kalon" derlar, chuchukligida zardolu mayxushlig'idin andak choshni bor", Xo'jand haqidagi "Mevasi farovon va bisyor yaxshi bo'lur" kabi jumlar qishloq va ovullar tavsifi bo'lsa, "Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur, qirg'ovuli behad semiz bo'lur", "Oq kiyik yovuqta bo'lur" kabi tafsilotlar changalzor, to'qaylarga tegishli. Boburning "Sohibi "Hidoya" Marg'inonning Rushdon otliq kentidindur" deb yozishidan Burhoniddin Marg'iloniyning ota yurti Rushdon (hozirgi Rishton tumani) ham Marg'ilon qasabasiga tegishli bo'lganligini bilishimiz mumkin. Andijon qasabasi hozirgi Asaka, Andijon tumanlaridan boshlab Baliqchi, Paxtaobod tumanlarigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan. Asosan Qoradaryo va qisman Norin daryosi atrofidagi bu hududda o'sha davrlarda ko'plab aholi punktlari bo'lishi bilan birga ovloq to'qaylar, ularga yondosh botqoqliklar talaygina joylarni egallagan. Kattagina bu ikki daryo, ular ta'sirida shakllangan har yer-har yerdagi jajji suv havzalari, botqoqliklar tufayli qasabaning aksariyat qismi havosida namgarchilik – ufunat yuqori bo'lgan. "Kuzlar el ko'p bezgak bo'l"ishining sababi ham shundan ekanligi ma'lum bo'ladi. Demak, "Havosining ufunati bor" jumlasini Andijon qasabasining sassiqligi, badbo'yligini emas, balki sernam, rutubati borligini anglatadi desak, xato bo'lmaydi. Bunga yana bir dalil shuki, muallif Xo'jand tabiati haqida ham shunday yozadi: "Havosi bisyor mutaaffindur, kuzlar bezgak ko'p bo'lur. Andoq rivoyat qildilarkim, chupchuq bezgak bo'lg'ondur. Derlarkim, havosining taffuni shimoldag'i tog' jihatidindur". Parchadagi "mutaaffin", "taffun" so'zlari "ufunat" bilan o'zakdosh va matnda bir ma'noni ifodalagani uchun lug'atlarda ularni ham badbo'ylik deb beriladi. E'tibor berilsa,

yana havodagi ufunat bilan bezgakni qayd etmoqda. Bunga sabab qilib esa shimoldagi tog‘ deb izohlanmoqda. Ma’lumki, biror joyning havosi tog‘ tufayli sassiq, badbo’y bo‘lmaydi, balki uning ta’sirida namgarchilik yuqori bo‘lishi mumkin. Shuning uchun adabiyot muallimi mazkur jummalarni tushuntirganda Andijonda havosidagi sassiqlik, badbo’ylik tufayli emas, balki nam ko‘p bo‘lgani uchun kuz faslida el orasida bezgak ko‘p bo‘lishini to‘g‘ri talqin etmog‘i kerak.

“Boburnoma”ni o‘rgatishga ajratilgan vaqtning ikkinchi soatida shartli ravishda “Samarqand tasviri” deb nomlangan o‘qiladi, izohlanadi, tahlil etiladi. Bu asarni shunchaki o‘qib ketish bilan didaktik maqsadga erishib bo‘lmaydi. Boburning nasriy ifoda yo‘sinini zamiridagi badiiy ma’no kashf etilgandagina o‘quvchilar bu asarga qiziqib qolishlari mumkin.

O‘qituvchi Samarqand shahrining latifligi va “baldai mahfuz” – Alloh tomonidan saqlangan, muhofaza qilingan shahar ekanligi singari sifatlardan o‘quvchilarga ma’lumot beribgina qolmay, bu holning sabablari nimaligi “Boburnoma”da qanday ko‘rsatilganligi birgalikda izohlansa, bolalar darsga kuchliroq jalb etiladi. Muallif asarda Samarqandning Alloh tomonidan asralishi sababini ochiq yozmaydi. Balki shahar ahli islomni qabul qilgan vaqti, ularning pok mazhab egasi ekanligi hamda “Hazrati risolat zamonidin beri ul miqdor aimmai islomkim Movarounnahr din paydo bo‘lubtur, hech viloyattin ma’lum ermaskim, paydo bo‘lmish bo‘lg‘ay” degan ma’lumotni keltiradi. Ma’lumki, o‘quvchilar juda nozikfahm bo‘lishadi. Agar ular mana shu bir-biriga aloqasizday tuyuluvchi holat tasviri nima uchun yonma-yon kelayotgani xususida o‘ylashga tutinsalar, Bobur aytmasdan ishora qilgan sababni topib oladilar. Sahobalardan tortib qancha avliyolarning ruhlari Samarqandning saqlab qolinayotgani sababi anglashiladi.

O‘quvchilar Samarqand va Temurbek munosabatlari tasviriga alohida e’tibor bilan yondashish lozim. Aks holda Amir Temur tufayli Samarqand shuhrat topdimi yoki Samarqand hukmdori bo‘lgani uchun sohibqiron mashhur bo‘ldimmi degan savolga to‘g‘ri javob berolmay qolishlari mumkin.

“Boburnoma”ni o‘rganishga ham o‘ziga xos yondashuv talab etiladi. Jahon miqyosida keng e’tirofga sazovor bo‘lgan bu asarni yozilishidagi boburona uslubga urg‘u berish dars mashg‘ulotining diqqat markazida bo‘lmog‘i lozim. Boburning tasvir yo‘siniga xos xususiyatlardan biri shundan iboratki, u qaysi bir narsa yoki holat haqida yozar ekan, hukm chiqarmaydi, balki o‘sha narsa yoki holatning shunday bir jihatini tasvirleydiki, natijada o‘quvchi u to‘g‘risida asosli to‘xtamga keladi. Masalan, muallifning Samarqand to‘g‘risidagi qaydlari bilan tanishaylik. U shaharni o‘rab turgan qo‘rg‘onning kattaligini ta’riflab o‘tirmaydi-da: “...buyurdimkim, qadam urdilar, o‘n ming olti yuz qadam chiqdi” deyishi bilan mazkur qo‘rg‘on haqida ma’lum to‘xtamga kelish imkonini o‘z o‘quvchisiga qoldiradi. Bu bilan tasvirning xolislik darajasini oshiradi. O‘qituvchi Bobur uchun Samarqand hamisha qo‘l etmas orzu bo‘lganini, bu shaharni necha bor qo‘lga kiritib, necha bor topshirgani, nihoyat uning yurtdan chiqib ketishiga ham bundagi mag‘lubiyati sabab bo‘lgan esa-da, muallif shaharning eli haqida ehtirom bilan yozganiga diqqat qaratishi kerak.

Bobur o‘z nasriy tasvir uslubiga muvofiq yo‘sinda Samarqandni tasvirlash asnosida ham bu yerda boshqa joylardan yaxshiroq rivojlangan biror hunar yoki meva haqida alohida to‘xtaladi. Chunonchi Samarqand olmasi va uzumining beqiyosligini, bozorlarining o‘ziga xosligini, novvoylik va oshpazlik rivoj topganligini o‘rinli qayd etadi. Uning “Olamda yaxshi qog‘oz Samarqanddan chiqar. Juvozi kog‘ozlar suyi tamom Konigildin keladur”, - deya bergan ma’lumoti samarqandliklar hanuzga qadar saqlab kelayotgan qadriyatlarning ildizlari nechog‘lik qadimiy ekanligini ko‘rsatadi. Bobur o‘ta sinchkov olim sifatida Samarqandga xos ayrim jihatlarni boshqa shaharlarniki bilan solishtirish usulidan ham foydalanadi. Jumladan, Samarqand qishining qattiqligini ta’kidlar ekan, qori Kobul shahridagiday qalin bo‘lmasligini, yozda havo yaxshi bo‘lishini aytar ekan, Kobul bahavoroq ekanini ta’kidlaydi.

Samarqandda sakkiz bog‘ borligi va har bir bog‘ning o‘rni haqidagi ma’lumotlar, shahar atrofidagi o‘lang – o‘tloqlar tasviri, Amir Temur, Mirzo Ulug‘beklar tomonidan qurdirilgan oliy imoratlarga xos xususiyatlar to‘g‘risidagi bitiklar faqat ilmiy qimmatga emas, balki muayyan badiiy salmoqqa egaligi o‘quvchilar nazaridan chetda qolmasligi kerak. Ba’zan “Boburnoma”

yuzasidan olib borilayotgan mashg'ulotlar to'liq jo'g'rofiy qiyofa kasb etadikim, bundan saqlanish kerak. Chunki adabiyot darslari uchun "Boburnoma"da aks etgan joylar xaritasini chizgandan ko'ra muallif yoki biror tarixiy shaxsning tabiatini aks ettiradigan, sezimlarini ifodalaydigan jihatlarni payqash va izohlash muhimroq. Ba'zi o'qituvchilar fanlararo integratsiya deyilganda ikki va undan ortiq fanlarni bir darsda o'qitilishi deb tushunadilar. Aslida aksar hollarda bu o'qituvchining o'z fanini o'qitishda, o'z didaktik maqsadini amalga oshirishda boshqa fanlar imkoniyatlari, ma'lumotlari, ilmiy xulosalaridan foydalanishdan o'zga narsa emas. Shuning uchun asarni o'qita turib jo'g'rofiya, tarix, botanika, biologiya fanlariga doir ma'lumotlarni berishni emas, aksincha, ulardagi ma'lumotlar "Boburnoma"ni atroflicha tushunilishiga xizmat qilishi kerak.

"Boburnoma"

asaridan olingan parchalar asosida memuar – yodnoma asarlarga xos xususiyatlar, ularning badiiy va ilmiy asarlarga o'xshash hamda farqli tomonlari to'g'risida nazariy ma'lumot beriladi. Unda turkiy memuar adabiyotga Bobur asos solgani, uning dunyo yodnoma adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida to'xtaniladi. Memuar asar ilmiy-tarixiy asarlardan unda tasvirlangan voqealarga muallifning o'zi bevosita ishtirok etgan yoki guvohi bo'lgan kechmishlari aks ettirilgani bilan farqlanadi. Muallif shaxsiyati qanchalik baland bo'lsa, uning bitganlari boshqalarni shunchalik o'ziga rom etadi. O'qituvchi "Boburnoma"ni shu jihatdan tekshirishni o'quvchilarga topshirsa, ular oldiga muammoli vaziyat qo'ygan bo'ladi va darsning samaradorligi oshadi.

Adabiyot o'qituvchisi "Boburnoma"ga asosan badiiy yodgorlik sifatida yondashishi, uning estetik qimmatga ega jihatlari e'tibor qaratishi lozim. Bitiruvchi sinf o'quvchilari badiiy va ilmiy asarlar orasidagi farqni tushunadilar. Ularda badiiy obraz va obrazli ifoda borasida muayyan tushunchalar shakllangan. Ular "Boburnoma"ni o'rganish jarayonida undagi badiiy jihatlarni topa biladilar.

Ta'lim tizimida Bobur ijodini o'rganish ulkan ta'limiy, ma'rifiy ahamiyatga ega. Bu buyuk insonning shaxslik sifatleri, ijod namunalari kelib chiqadigan mohiyat yoshlarimiz uchun "har kuni, har soatda fidoiy bo'lish, o'zini tomchi va tomchi, zarrama-zarra buyuk maqsadlar sari charchamay, toliqmay tinimsiz safarbar etib borish, bu fazilatni doimiy, kundalik faoliyat mezoniga aylantirish"¹dek ma'naviy qahramonlik namunasi bo'lib xizmat qiladi. Ana shunday ma'naviy jasorat namunalari misolida tarbiyalangan avlod ertaga buyuk kelajakni o'z qo'li bilan yarata olishi muqarrardir.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur. T.: "Sharq", 1996.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. T.: "Yulduzcha", 1990.
3. Hasanov S. Bobirning aruz risolasi asari. T.: "Fan", 1981.
4. Jalilov S. Bobur va Andijon. T.: "O'zbekiston", 1993.
5. Jalilov S. Bobur haqida o'ylar. T.: "Sharq", 2006.
6. Ibrohimov A. Boburiylar merosi. T.: "Mehnat", 1993.
7. Ibrohimov A. Boburnoma – buyuk asar. T.: G'.G'ulom nashr., 2000.
8. Mashrabov Z., Shokarimov S. Asrlarni bo'ylagan Bobur. T.: "Yozuvchi", 1997.
9. Yo'ldoshev Q., Qodirov V. Adabiy saboqlar – 9. T.: "Yangiyo'l Poligraph service", 2006.
10. Dolimov S. 8-sinf o'zbek adabiyoti tarixi darsligi uchun metodik qo'llanma. T.: "O'qituvchi", 1980.
11. Yo'ldoshev Q., Madaev O., Abdurazzoq A. Adabiyot o'qitish metodikasi. T.: "O'qituvchi", 1994.
12. Saidova R. 8-sinfda Bobur hayoti va ijodini o'rganish. T.: "O'qituvchi", 1984.

¹Ислом Каримов. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т. "Маънавият", 2008, 165-бет.

